

Pandèmies (II) i substitució de població, per Gregor Siles

Gregor Siles, historiador.

Aquest article és continuació d'un anterior, Pandèmies (I), i previ a un tercer. Aquí tractem de dos processos molt diferents i dilatats en temps, la conquesta d'Amèrica pels europeus i l'extensió de la cultura yamnaya per Europa, però que tenen en comú a les epidèmies com a facilitadores de l'expansió d'uns pobles sobre uns altres, provocant una substitució d'una part de la població anterior per una nouvinguda.

Pandèmia i genocidi: la conquesta del nou món

L'edat moderna al vell continent va ser en part una continuació del cicle epidemiològic iniciat al segle XIV, amb continus flagels de la pesta bubònica. Però l'impacte més gran de les epidèmies entre els segles XV i XVIII va estar amb l'arribada dels europeus al continent Amèrica.

Fa aproximadament 11.000 anys el pas de Beringia, que unia els continents Amèrica i asiàtic, quedava definitivament cobert d'aigua, separant ambdues poblacions, que no es retrobaran fins passats uns 10500 anys. Un encontre que serà especialment traumàtic pels que poblaven el continent Amèrica.

La major grandària i diversitat biològica d'Euràsia i Àfrica, amb una major domesticació d'animals, havia generat més malalties per zoonosis que a Amèrica. En arribar els europeus els hi van transmetre a una població que mai havia tingut contacte amb aquestes patologies. Malalties com la verola, grip, xarampió van matar entre el 60 i 90% de la població nativa americana, junt amb la guerra, destrucció i explotació que van dur els conquistadors europeus. El genocidi i la pandèmia van anar en paral·lel, tal com explicava Nicolás Federmann, cronista alemany del segle XVI al servei de la corona espanyola i resident a Santo Domingo:

Es inútil hablar de los nativos o habitantes de esta tierra, porque han transcurrido cuarenta años desde que la isla fue conquistada y casi todos han desaparecido. De los quinientos mil indios de varias naciones y lenguas que vivían en la isla cuarenta años atrás, apenas quedan veinte mil con vida. Un gran número murió de una enfermedad que ellos llaman viroles (verola) otros perecieron en las guerras, otros en las minas de oro donde los cristianos les obligaron a trabajar en contra de su naturaleza, porque son gente delicada y poco trabajadores (Federmann a Cook i Lovell, 2000, p. 37).

Així com el relat dels mateixos nadius americans, del que recollim un testimoni del Yucatán, que reflecteix tant l'impacte de les malalties com el de la conquesta.

No había entonces enfermedad; no había dolor de huesos; no había fiebre para ellos, no había viruelas, no había ardor de pecho, no había dolor de vientre, no había consunción. Rectamente erguido iba su cuerpo, entonces. Pero vinieron los Dzules (extranjeros) y todo lo deshicieron. Ellos enseñaron el miedo; y vinieron a marchitar las flores. Para que su flor viviese, dañaron y sorbieron la flor de los otros (Anònim, p 30).

Davant la disminució de població indígena i la necessitat de mà d'obra per les explotacions del nou món, es van traslladar milions de persones de l'Àfrica com a esclaves. De les que es comptabilitza que van embarcar 12.521.337 de persones i que 10.702.656 van arribar vius (Viajes esclavistas, 2020), morint la resta en el viatge, la majoria per les males condicions que patien en els vaixells, amuntegats de tal manera que facilitava la propagació de malalties entre els esclaus. La conquesta d'Amèrica suma així un doble genocidi.

La conquesta va anar acompanyada d'un procés d'evangelització, que va ser per l'església catòlica una oportunitat per expandir-se en un moment que retrocedia a l'Europa de la reforma. Els ordes mendicants, que en l'etapa final de l'edat mitjana havien perdut molt del seu prestigi original (es tractarà en el

següent article), s'estenen per Amèrica amb un doble missatge, per una banda legitimador de la conquesta i per altre s'ofereixen a la població indígena com a una -única- alternativa ideològica i solidària davant l'enfonsament i destrucció de la cultura autòctona. Com mostra el testimoni de Bartolomé de las Casas:

Les prometiesen que no entrarían más allí españoles, sino religiosos, ni les sería hecho por los cristianos algún agravio. Predicárosles el Evangelio de Cristo, como suelen, y la intención santa de los reyes de España para con ellos. Y tanto amor y sabor tomaron con la doctrina y ejemplo de los frailes, y tanto se holgaron de las nuevas de los reyes de Castilla (...), que a cabo de cuarenta días que los frailes habían entrado y predicado, los señores de la tierra les trajeron y entregaron todos sus ídolos que los quemasen, y después de esto sus hijos para que los enseñasen, que los quieren más que las lumbres de sus ojos, y les hicieron iglesias y templos y casas, y los convidaban de otras provincias a que fuesen a predicales y dalles noticia de Dios y de aquel que decían que era gran rey de Castilla (De las Casas, 1552).

Un cristianització que no millorava la condició de vida dels nadius, com mostra un testimoni indígena de centre Amèrica: "Nos cristianizaron, pero nos hacen pasar de unos a otros como animales" (Anònim, p 63).

La conquesta va comportar un procés de substitució de la població indígena per l'Europea colonitzadora i en menor mesura per la població africana esclava. El greuge a la població indígena continua avui dia, amb una gran discriminació, així com un retrocés en els hàbitats on encara resisteix. Els pobles indígenes però no defalleixen i lluiten pel seu reconeixement. El 2007 es va aprovar la Declaració sobre els drets dels pobles indígenes a l'Assemblea General de les Nacions Unides (ONU, 2007) que reivindica el reconeixement d'altres formés de vida, més enllà de l'estàndard occidental, i un món més sostenible, davant la greu amenaça dels ecosistemes i mètodes de subsistència econòmics de les persones indígenes.

Igualment la població afroamericana tampoc ha aconseguit un estatus social comparable a la població blanca, i un racisme estructural persisteix a tot el continent.

La Pesta de l'edat de bronze

L'extensió del neolític pel vell continent va representar una explosió demogràfica. A Europa oriental, a la denominada cultura Trypillia ubicada entre les actuals Ucraïna, Moldàvia i Romania van sorgir grans assentaments que podrien arribar als 10.000 i 20.000 habitants, entre el 4850-3450 aC. Poblats on conviuen animals i persones, afavorint l'aparició de malalties infeccioses. A partir del 3450 aC s'inicia una etapa coneguda com el declivi neolític, on aquests assentaments entren en col·lapse i desapareixen. Les possibles causes de la davallada van, des de la sobre explotació ambiental, l'expansió de l'estepa, conflictes interns i externs, i epidèmies. La recerca actualment està posant el punt de mira en aquesta cultura com l'origen del bacteri *yersínia pestis*, probablement sobre el 3750 aC (Rascovan et al, 2019), el mateix que assolarà el vell continent el segle VI dC i el segle XIV, aquest últim l'anomenada pesta negra medieval, i amb continus flagels durant tota l'edat moderna.

La datació més antiga del *yersínia pestis* és a Escandinàvia 3150–2950 aC, a Falköping a l'oest de Suècia, en dos individus d'un enterrament inusual que agrupava a 78 persones, dipositades en un període curt de temps que feia pensar en una sepultura d'urgència deguda a una epidèmia. Allà els assentaments agrícoles del neolític eren molt més petits i probablement de caràcter familiar (Rascovan et al, 2019). La segona resta més antiga és aproximadament de 100 anys després 2887-2677 aC a la Cultura d'Afanàsievo a l'actual república de Khakàssia (Federació russa) a l'estepa oriental (Rasmussen, 2015, Salvadó, 2017), i recentment s'ha identificat en dos individus encara més a l'est, junt al llac Baikal (Yu i Spyrou, et al 2020). El que evidència una ràpida propagació de l'epidèmia per tot Euràsia, gràcies probablement al creixement previ de la població, l'expansió de les xarxes comercials i l'ús de la roda que facilitaria el desplaçament de persones.

La debilitat demogràfica causada per la pandèmia va ser aprofitada per la cultura yamnaya per expandir-se per Europa. Els yamnaya eren un poble de pastors, guerrers, domadors de cavalls que s'enterraven en túmuls, i que habitaven l'estepa occidental al nord del Caucas. Es van estendre per Europa substituint genèticament en especial a la població masculina (Furholt, 2018).

Els yamnaya arriben fins a la península Ibèrica fa 4500 anys, reemplaçant un 40% del patrimoni genètic masculí dels antics agricultors neolítics pels homes nouvinguts de les estepes (Olalde et al, 2019). Els migrants esteparis eren principalment homes, amb una ràtio de 5 i 14 per cada dona (Lazaridis i Reich, 2017). El procés de com es va donar aquesta substitució, si va ser més o menys violent, és difícil de saber, i ha obert una certa polèmica entre arqueòlegs, genetistes, difusionistes culturals o bèl·lics (Fernández, 2019). A diferència de la conquesta d'Amèrica, on la pandèmia seria a simultània a la conquesta, en l'edat del bronze en principi va ser primer la malaltia, i el despoblament és el que va facilitar la ràpida expansió de la cultura yamnaya.

Per acabar

En el jaciment arqueològic de Ilac Baikal on s'han trobat evidències del bacteri de la pesta negra, també s'ha detectat en un individu molt més antic, de fa 14.000, que comparteix un vincle genètic amb les poblacions nadiues americanes i les del nord-est d'Àsia (Yu i Spyrou, et al 2020). Anteriorment, s'havia trobat un dona que havia viscut fa 10.000 anys, molt més a prop del pas de Bering i també amb aquest doble vincle (Sikora et al, 2019). Les dues recerques evidencien una gran amplitud geogràfica de les poblacions asiàtiques que van creuar a Amèrica, i això relacionat amb els esdeveniments posteriors del neolític, ens van descobrir l'estepa euro asiàtica com un gran corredor de pobles i malalties.

Allò que va separar l'estret de Bering fa 11.000 anys, l'atlàntic ho va tornar a unir el 1492. Precisament serà a partir del segle XV dC quan l'estepa perd força com a gran corredor i és substituït pels mars com a grans transmissors de pobles i epidèmies. I en l'actualitat pel cel que solquen els avions.

La revolució neolítica, amb l'agricultura i la domesticació d'animals, va fer créixer de manera sostinguda la població, sorgint assentaments amb un gran nombre d'habitants com mai havien existit abans. El contacte amb els animals domèstics va propiciar l'aparició de noves malalties, que amb la intensificació del comerç i el desplaçament de població es van propagar més ràpidament. També es va incrementar la divisió del treball i les desigualtats, així com la guerra.

Com veiem en l'article anterior, els canvis socials i econòmics junt amb la guerra han estat un dels factors de propagació de les epidèmies.

Mitjançant la guerra els europeus van conquerir el continent Amèrica, sent afavorida la seva expansió per les malalties que hi van transmetre a una població que mai havia tingut contacte amb aquests nous virus. L'esclavisme també marca profundament la història d'Amèrica i Europa, i les seqüeles del colonialisme encara perduren al món.

Queda molt per restituir el greuge fet a les poblacions natives americanes i afroamericanes. Vincular les dues causes, com feia l'activista [Tamika D. Mallory](#) en les recents protestes racials als Estats Units, per l'assassinat a mans d'un policia de l'afroamericà George Floyd, seria una manera de reforçar els dos moviments.

Referències

Anònim.(2008). *Los libros de Chilam Balam de Chumayel*. Caracas: Centro Simón Bolívar.

Bartolomé de las Casas. (1552). *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*. Cervantes Virtual. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/brevsima-relacin-de-la-destruccin-de-las-indias-0/html/847e3bed-827e-4ca7-bb80-fdcde7ac955e_18.html

Cook, NB i Lovell, W.G. (2000). *Juicios secretos de Dios: epidemias y despoblación indígena en Hispanoamérica colonial*. Quito: Abya Yala.

Crosby, A.W. (1999). *Imperialismo ecológico. La expansión biológica de Europa 900 – 1900*. Barcelona: Crítica.

Fernández Calo, M. (2019). Los peligros de la genética: investigación científica, periodismo de ciencia y conflicto interdisciplinar a la luz de una reciente polémica sobre arqueología en España y Portugal. *Argumentos de Razón Técnica*, 22, 40-69.

Furholt, M. (2018). Massive Migrations? The Impact of Recent aDNA Studies on our View of Third Millennium Europe. *European Journal of Archaeology*, 21(2), 159-191. doi:10.1017/eea.2017.43

Lazaridis, I., Reich, D.(2017). Failure to replicate a genetic signal for sex bias. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114(20) DOI: 10.1073/pnas.1704308114

Olalde, I., Mallick, S., Patterson, N., Rohland, N., Villalba-Mouco, V., Silva, M., Dulias, K., Edwards, C. J., Gandini, F., Pala, M., Soares, P., Ferrando-Bernal, M., Adamski, N., Broomandkhoshbacht, N., Cheronet, O., Culleton, B. J., Fernandes, D., Lawson, A. M., Mah, M., Oppenheimer, J., Reich, D., et al .(2019). The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years. *Science* (New York, N.Y.), 363(6432), 1230–1234. <https://doi.org/10.1126/science.aav4040>

ONU. (2007). Declaració de les Nacions Unides sobre els drets dels pobles indígenes.

<http://web.archive.org/web/20071117024642/http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/es/drip.html>

Rasmussen, S., Allentoft, M.E., Nielsen, K., Orlando, L., Sikora, M., Sjören, K.G.[et al]. (2015). Early Divergent Strains of *Yersinia pestis* in Eurasia 5,000 Years Ago. *Cell*. 163(3), 571–582. doi: 1016/j.cell.2015.10.009

Rascovan, N., Sjögren, K ., Kristiansen, K., Nielsen, R., Willerslev, E., Desnues, Ch i Rasmussen, S .(2019). Emergence and Spread of Basal Lineages of *Yersinia pestis* during the Neolithic Decline. *Cell* 176 (1–2), 295-305. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2018.11.005>

Sikora, M., Pitulko, V.V., Sousa, V.C. et al. The population history of northeastern Siberia since the Pleistocene. *Nature* 570, 182–188 (2019). <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1279-z>

Salvadó, M. (2017). Enigmes i certeses de la pesta. *Catxipanda, diari no diari d'història*. <https://catxipanda.tothistoria.cat/blog/2017/05/13/enigmes-i-certeses-de-la-pesta-per-margarita-salvado/>

Viajes esclavistes. (2020). *Tráfico transatlántico de esclavos – Estimaciones*. Recuperat maig de 2020.

Yu, H and Spyrou, M, et al. (2020). Paleolithic to Bronze Age Siberians Reveal Connections with First Americans and across Eurasia. *Cell*, <https://doi.org/10.1016/j.cell.2020.04.037>